

The Dating of Sūrat al-Insān According to the Text of the Sūra

Soheila Jalali Kondori¹

Zeinab Pourkavian²

Abstract

There is a disagreement on the date of revelation and the existence of the verses of exception of Sūrat al-Insān. Therefore, considering its effect on the discovery of the truth, a relatively reliable revelation date should be attained. The present research has examined the date of revelation of this sūrah according to the text and has answered the question as to when the probable date of revelation of the sūrah according to its text has been? The findings of the verbal index state that the length of the sūrah and its verses is relatively short and has similar or convergent distances. The existence of extra-regularity of balance has also added to its tone. The findings of the content index show that the sūrah can be divided into two parts, verses 1-22 and 23-31, in terms of continuity and discontinuity. Also, topics such as outlining the paradise and enjoining patience have been mentioned in them, but there is no specific or strong reference to any historical event. Finally, it can be said that the sūrah has an integrate revelation and a Meccan context.

Keywords: dating, Sūrat al-Insān, integrated revelation, Meccan, Medinan.

1. Associate Professor, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran.

2. (Corresponding Author) Ph.D. Graduate, Department of Quranic Studies and Hadith, Faculty of Theology, Alzahra University, Tehran, Iran.

تاریخ گذاری سوره انسان مبتنی بر متن سوره*

سهیلا جلالی کندی^۱

زینب پورکاویان^۲

چکیده:

در تاریخ نزول و وجود آیات مستثنیات سوره انسان اختلاف نظر وجود دارد. از این رو، با توجه به تأثیر آن بر کشف حقیقت، باید به تاریخ نزول نسبتاً اطمینان‌آوری دست یافت. پژوهش حاضر به بررسی تاریخ نزول این سوره بر اساس متن پرداخته و به این پرسش پاسخ داده است که تاریخ نزول محتمل سوره مبتنی بر متن آن، چه زمانی است؟ یافته‌های شاخص لفظی بیان می‌کند که طول سوره و آیات آن به نسبت کوتاه است. همچنین دارای فواصل متماثل یا متقارب است. وجود قاعده‌افزایی توازن نیز به آهنگ آن افزوده است. یافته‌های شاخص محتوایی نشان می‌دهد که می‌توان سوره را از جهت اتصال و انفصال به دو بخش آیه‌های ۱-۲۲ و آیه‌های ۲۳-۳۱ تقسیم کرد. همچنین در آن، موضوع‌هایی مانند ترسیم بهشت و امر به صبر آمده است، اما تصریح یا اشاره قوی به واقعه‌ای تاریخی ندارد. در نهایت می‌توان گفت که سوره، نزولی یکپارچه و بافتی مکی دارد.

کلیدواژه‌ها:

تاریخ گذاری، سوره انسان، نزول یکپارچه، مکی، مدنی.

* تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۵/۱۰، تاریخ تأیید: ۱۴۰۲/۰۷/۰۵.

شناسه دیجیتال (DOI): 10.22081/jqr.2023.67047.3816

۱- دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران s.jalali@alzahra.ac.ir

۲- دانشجوی دکتری گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران (نویسنده مسؤول)
poorkavian73@gmail.com

قرآن کریم به مثابه وحی الهی، برنامه‌های است که از سوی خداوند برای سعادت بشر، بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نازل شده است. در عصر نزول و کمی بعد از آن، باتوجه به آگاهی افراد از شرایط زمانی که آیه در آن نازل شده و حضور ائمه معصومین علیهم السلام، دستیابی به مراد الهی ممکن بود. حال با گذشت چهارده قرن از نزول قرآن، روایت‌ها و قرینه‌هایی که از آن زمان مانده، خالی از اشکال نیستند. بشر امروز، توان خود را به کار بسته تا با استفاده از ضوابط و قواعد صحیح، به مراد الهی دست یابد. یکی از این قواعد، توجه به ظرف زمان نزول است. در تاریخ نزول برخی سوره‌های قرآن، میان مفسران و قرآن‌پژوهان اختلاف نظر وجود دارد و محققانی تلاش کرده‌اند که به تاریخی متقن از نزول آیه‌ها و سوره‌های اختلافی دست یابند.

سوره انسان نیز یکی از این موارد است که نه تنها در تاریخ نزول و وجود آیات مستثنیات در آن اختلاف است، بلکه مکی یا مدنی بودن آن نیز مسأله‌ای اختلافی است. در برخی از روایت‌ها، مکی دانسته شده است و در برخی مدنی. (ابن ضریس، ۱۴۰۸: ۳۳؛ نحاس، ۱۴۰۸: ۷۵۷/۱) همچنین در میان مفسران و پژوهشگران، برخی قائل به یکپارچگی سوره هستند، اما تمام سوره را مکی (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۳۷۰/۲۹)، یا تمام سوره را مدنی می‌دانند. (معرفت، ۱۳۹۲: ۴۷) برخی دیگر به وجود مستثنیات در سوره قائل هستند. این نظر بدین تفصیل است: الف) سوره مکی است، به جز آیه‌های ۵-۲۲. (سیاوشی، ۱۳۸۷: ۱۰۳ ب) سوره مدنی است، به جز آیه‌های ۲۳-۳۱، یا به جز آیه «وَلَا تَطْغَوْا مِنْهُمْ آئِمَّا أَوْ كُفُّورًا». (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۰۸/۱۰)

درباره سبب نزول سوره انسان نیز که نقش بسیار مؤثری در تعیین مکی یا مدنی بودن و تاریخ نزول سوره دارد، روایات مختلفی نقل شده است. (کوفی، ۱۴۱۰: ۵۱۹-۵۲۹؛ سیوطی، ۱۴۰۴: ۲۹۷/۶) اما روایاتی که نزول آیه هشتم این سوره «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّهِ مِسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا» را در خصوص اهل بیت علیهم السلام و در پی نذری برای شفای امام حسن و امام حسین علیهما السلام می‌دانند، در میان شیعیان از شهرت بیشتری برخوردار است. (طوسی، بی تا: ۲۱۱/۱۰؛ طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۱۱/۱۰؛ کاشانی، ۱۳۰۰: ۹۷/۱۰؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۵: ۲۶۱/۵؛ شاه عبدالعظیمی، ۱۳۶۳: ۴۱۲/۱۳؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۴۳/۲۵)

باوجود پژوهش‌های متعدد، اختلاف نظر درباره تاریخ نزول این سوره همچنان باقی است. برای تاریخ‌گذاری سوره‌ها روش‌های مختلفی به کار می‌رود. باتوجه به محدودیت

حجم مقاله، پژوهش حاضر تنها به بررسی تاریخ‌گذاری سوره انسان مبتنی بر متن آن پرداخته و به این پرسش پاسخ می‌دهد که تاریخ نزول محتمل سوره انسان مبتنی بر متن آن، چه زمانی است؟

پیشینه پژوهش

درباره سوره انسان پژوهش‌هایی انجام شده است. در حوزه پایان‌نامه و رساله عبارت‌اند از:

۱- «تاریخ‌گذاری (زمان‌شناسی) سوره‌های مدنی قرآن» از بتول باقری ده‌آبادی (۱۳۸۲)، کارشناسی ارشد، دانشگاه قم. بنا بر گفته نگارنده، با در نظر گرفتن مبانی تاریخ‌گذاری، به‌طور خاص حوادث تاریخی سوره و روایت‌های ترتیب نزول، زمان نزول سوره‌های مدنی، از جمله سوره انسان را بررسی کرده است. نتیجه حاصل از تاریخ‌گذاری سوره انسان در این پژوهش، بیانگر نزول سوره در سال پنجم یا ششم هجری است.

۲- «تحلیل گفتمان آیات، روشی برای ارزیابی متن روایت سبب نزول (مطالعه موردی سوره انسان)»، از محمد جمال‌الدین خوش‌خاضع (۱۳۹۵) دکتری تخصصی، دانشگاه فردوسی. در این پژوهش ارزیابی متن روایات، از طریق تحلیل گفتمان آیه‌های متناظر با آنها انجام شده است. نویسنده نتیجه گرفته که تنها آن دسته از روایاتی که در آنها اصل نزول سوره انسان در شأن اهل بیت علیهم‌السلام اثبات شده، مغایرتی با نتایج تحلیل گفتمان ندارد و این مسأله با شهرت روایی و بررسی سندی نیز هم‌خوانی دارد.

مقاله‌هایی نیز درباره سوره انسان نگارش شده است، مانند:

۱- «کاوشی در مکی یا مدنی بودن سوره دهر»، از پروین بهارزاده (۱۳۸۱) در شماره ۴۱ فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء علیها‌السلام. نگارنده با دسته‌بندی نظرات و تحلیل شواهد عقلی و نقلی، مکی بودن سوره را نتیجه می‌گیرد و درعین حال آیه‌هایی از آن را در شأن اهل بیت علیهم‌السلام می‌داند.

۲- «کنکاشی در مکی یا مدنی بودن سوره انسان»، از کرم سیاوشی (۸۸-۱۳۸۷) در شماره ۴۴ مجله صحیفه مبین. نویسنده با نگاهی انتقادی و بر مبنای تحلیل و توجیه محتوایی، توجه به سیاق آیات سوره و اسناد تاریخی، سوره را مکی و آیه‌های ۵-۲۲ را از مستثنیات می‌داند.

وجه نوآوری پژوهش حاضر نسبت به پیشینه، در روش آن است؛ به این معنا که پژوهش‌های یافت‌شده به شیوه این مقاله، به تاریخ‌گذاری مبتنی بر متن سوره پرداخته است.

۱. روش‌شناسی

تاریخ‌گذاری دانشی است که به تعیین زمان وقوع حوادث یا بیان تاریخ رخدادهای تاریخی می‌پردازد. (اسکندرلو، ۱۳۸۵: ۲۳) تاریخ‌گذاری قرآن نیز به معنای تعیین محدوده زمانی نزول سوره‌ها یا بخش‌هایی از یک سوره (فقرات قرآنی) است. (پهلوان و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۸) وجه ارتباط تاریخ‌گذاری و قرآن در این است که قرآن کریم به تدریج بر پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم نازل شده است. بنابراین قابلیت تعیین زمان نزول هر سوره یا فقره نازل شده را دارد. (اسکندرلو، ۱۳۸۵: ۲۳) می‌توان از تفسیر صحیح و روشن آیه‌ها به عنوان مهم‌ترین فایده آن نام برد. شناخت صحت و سقم روایت‌های تفسیری و به دست آوردن تاریخ و سیره نبوی بر اساس متنی مصون از تحریف (قرآن) نیز از دیگر فواید این روش پژوهش است. (نکونام، ۱۳۸۵: ۲۷)

وجود آثاری مانند روایات مکی و مدنی، اسباب نزول، ترتیب نزول، تاریخ پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم و مصحف امام علی علیه السلام، بیانگر آن است که تاریخ‌گذاری قرآن، پیشینه‌ای دیرینه دارد. پس از این دوره و تا پیش از قرن سیزدهم هجری، محدثان، مورخان و مفسران مسلمان، روایت‌های مختلف ترتیب نزول، اسباب نزول، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ و سیره پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله و سلم را در آثار خاص آنها یا آثاری عمومی آورده‌اند. گاهی نیز به‌طور پراکنده، برخی از آنها را نقد کرده‌اند. اما از اواسط قرن سیزدهم، برخی از دانشمندان غربی، به تاریخ‌گذاری قرآن پرداخته‌اند. این خاورشناسان اعتماد چندانی به روایات ترتیب نزول نکرده‌اند، اما تا حد زیادی به روایت‌های سبب نزول، مکی و مدنی، سیره و به‌طور خاص به آهنگ، مضمون و سبک سوره‌ها تکیه کرده‌اند و در نهایت، ترتیب سوری که عرضه کرده‌اند، با ترتیب روایی اختلاف زیادی دارد. (نکونام، ۱۳۸۰: ۹-۱۱)

البته آنان خود به توافقی درباره یک نظام تاریخ‌یابی هماهنگ نرسیده‌اند و حتی برخی از تحقق چنین امری ناامید شده‌اند. (اسکندرلو، ۱۳۸۵: ۲۳) علما و محققان اسلامی نیز از اواسط قرن چهاردهم بر آن شدند که روایت‌های ترتیب نزول، سبب نزول، مکی و مدنی، ناسخ و منسوخ و تاریخی را یکجا آورده، به ترتیب تاریخی بررسی کنند. می‌توان از «بیان المعانی»، «التفسیر الحديث»، «سیره الرسول» و «سیر تحول قرآن» به عنوان

نمونه‌هایی از پژوهش‌ها و تألیف‌های دانشمندان مسلمان متأخر در زمینه تاریخ‌گذاری قرآن نام برد. (نکونام، ۱۳۸۰: ۲۳-۵۱)

هر دو گروه محققان مسلمان و خاورشناس، از روش‌های مختلفی در تاریخ‌گذاری استفاده کرده‌اند که عبارت‌اند از: ۱- روش نقلی، ۲- روش تاریخی، ۳- روش موضوعی، ۴- روش سیاق، سبک و اسلوب، ۵- روش آماری، ۶- روش روان‌شناختی، ۷- روش ذوقی و سلیقه‌ای (پهلوان و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۹-۴۲) و ۸- روش فراگیر. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۰۵) به هریک از ۷ مورد ابتدایی ایراد وارد است. تنها روش آخر، نسبت به بقیه موارد جامع است. پژوهش حاضر، تنها به بررسی تاریخ نزول سوره انسان مبتنی بر متن آن می‌پردازد و در اصول کلی خود در مسیری که باید طی کند، از روش تاریخ‌گذاری مطرح‌شده در کتاب «درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن» اثر جعفر نکونام، استفاده می‌نماید.

هر محقق در تاریخ‌گذاری قرآن به مبانی و پیش‌فرض‌هایی قائل است. مبانی نویسندگان مقاله حاضر عبارت‌اند از: ۱- تدریجی بودن نزول قرآن، ۲- عرفی بودن نزول قرآن و ۳- توقیفی بودن چینش آیه‌های هر سوره.

۲. بررسی زمان نزول سوره انسان بر اساس متن سوره

شاخص‌های قابل استناد قرآن و حجیت آنها در بخش لفظی و محتوایی بررسی می‌شود. این شاخص‌ها کاربردهایی دارد که عبارت است از: ۱- تمیز سوره‌های دفعی از تدریجی، ۲- تشخیص حدود هر واحد نزول، ۳- شناخت ترتیب نزول، ۴- تعیین مکی و مدنی، ۵- شناخت سبب نزول و ۶- تعیین تاریخ نزول. (نکونام، ۱۳۸۰، ۱۱۰-۱۲۶) از تعیین تاریخ نزول به‌عنوان یکی از کاربردهای این شاخص‌ها در عرض دیگر کاربردها نام برده شده است، اما تاریخ نزول هم خود نتیجه و کاربرد است، و هم می‌تواند وسیله‌ای برای تعیین دیگر کاربردها باشد. بنابراین تلاش می‌شود با بررسی دو بخش لفظی و محتوایی قرآن به این کاربردها دست یافت تا نتیجه مطلوبی در تاریخ‌گذاری سوره انسان حاصل شود.

۲-۱. شاخص‌های لفظی

یکی از شاخص‌های دوگانه در دستیابی به تاریخ نزول آیه‌ها با استفاده از متن سوره، شاخص لفظی است و در آن به جهاتی مانند اتصال یا انفصال، طول، آهنگ و نوع واژگان

و ترکیبات لفظی آیه‌ها و سوره‌ها توجه می‌شود. در این میان تنها اتصال یا انفصال لفظی از حجیت و اعتبار کافی برخوردار است و مستقیم استناد داده می‌شود، اما سه شاخص دیگر به‌طور مستقیم حجیت ندارد. (همان، ۱۰۷)

۲-۱-۱. اتصال یا انفصال

در اتصال یا انفصال لفظی، وجود یا عدم وجود ارتباط نحوی آیه‌های یک سوره با یکدیگر بررسی می‌شود. (همان) بررسی اتصال یا انفصال آیه‌های یک سوره، می‌تواند در شناخت فقرات نزول کمک کند. آیا آن سوره در طی چند زمان نازل شده است یا به‌صورت یکپارچه؟ همچنین در مسأله آیات مستثنیات نیز می‌توان از آن کمک گرفت. اتصال و انفصال آیات سوره انسان به شرح جدول ۱ است. لازم به ذکر است که در جدول زیر، هر ردیف افقی، نشان‌دهنده آیه‌هایی است که به یکدیگر متصل و نسبت به ردیف بعد خود منفصل است.

جدول ۱: اتصال و انفصال نحوی آیات سوره انسان

آیه	متن آیه	توضیحات
۱	هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنْسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُن شَيْئًا مَّذْكُورًا	
۳-۲	إِنَّا خَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نُّطْفَةٍ أَمْشَاجٍ نَّبْتَلِيهِ فَجَعَلْنَاهُ سَمِيعًا بَصِيرًا * إِنَّا هَدَيْنَاهُ السَّبِيلَ إِمَّا شَاكِرًا وَإِمَّا كَفُورًا	
۴	إِنَّا أَعْتَدْنَا لِلْكَافِرِينَ سَلَابِلًا وَأَغْلَالًا وَسَعِيرًا	در کتاب‌های اعراب قرآن بررسی شده، تنها یک مورد یافت شد که جمله را تعلیلیه دانسته است (درویش، ۱۴۱۵: ۳۱۵/۱۰) گفته شده وجود فعل امر یا نهی پیش از «إِنَّا» راه تشخیص تعلیلیه بودن آن است. (پرچم، زمانی، ۱۳۹۷: ۴۴) بنابراین با توجه به عدم وجود فعل امر یا نهی پیش از این آیه و معنای آن، حمل بر استیناف شده است.
۲۲-۵	إِنَّ الْأَبْرَارَ يَشْرَبُونَ ... * ... كَانُوا سَعِيكُمْ مَشْكُورًا	
۲۳	إِنَّا نَحْنُ نَزَّلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ تَنزِيلًا	
۲۴-۲۸	فَاصْبِرْ لِحُكْمِ ... * ... إِنَّ هَؤُلَاءِ يَجِبُونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذْرَوْنَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا ... * بَدَلْنَا أَمْثَالَهُمْ تَبْدِيلًا	آیه ۲۴: منابع بررسی شده، با نقش رابطه، فصیح و مستأنف دادن به «فاء»، بیان‌کننده انفصال این آیه با آیه قبل خود است (درویش، ۱۴۱۵: ۳۲۶/۱۰؛ صافی، ۱۴۱۸: ۱۹۳/۲۹؛ الدعاس،

۱۴۲۵: ۴۰۹/۳؛ شیخعلی، ۱۴۲۷: ۴۴۱/۱۰؛ علوان، ۱۴۲۷: ۲۵۹۸/۴؛ جز موردی که «فاء» را عاطفه دانسته است (کرباسی، ۱۴۲۲: ۴۷۶/۸) آیه ۲۷: درباره تعلیلیه یا مستأنفه بودن این آیه در اعراب قرآن‌ها اختلاف است (درویش، ۱۴۱۵: ۳۲۷/۱۰؛ صافی، ۱۴۱۸: ۱۹۳/۲۹؛ الدعاس، ۱۴۲۵: ۴۰۹/۳؛ علوان، ۱۴۲۷: ۲۵۹۹/۴)، اما باتوجه به وجود فعل‌های امر و نهی پیش از «إِنَّ»، نگارندگان مقاله حاضر، جمله را تعلیلیه و متصل به قبل در نظر گرفته‌اند.		
آیه ۳۰: اعراب قرآن‌ها در عطف یا استیناف بودن «واو» اختلاف دارند (درویش، ۱۴۱۵: ۳۲۸/۱۰؛ صافی، ۱۴۱۸: ۱۹۵/۲۹؛ کرباسی، ۱۴۲۲: ۴۸۰/۸؛ الدعاس، ۱۴۲۵: ۴۰۹/۳؛ علوان، ۱۴۲۷: ۲۶۰/۴؛ شیخعلی، ۱۴۲۷: ۴۴۴/۱۰) آیه ۳۱: در این آیه نیز در مستأنفه، حالیه یا خبر دوم بودن، اختلاف است (درویش، ۱۴۱۵: ۳۲۸/۱۰؛ صافی، ۱۴۱۸: ۱۹۵/۲۹؛ الدعاس، ۱۴۲۵: ۴۱۰/۳؛ علوان، ۱۴۲۷: ۲۶۰/۴؛ شیخعلی، ۱۴۲۷: ۴۴۵/۱۰) در اینجا باتوجه به موارد زیر، حمل بر اتصال شده است: ۱- عدم یافتن رجحان نحوی، ۲- حمل بر اتصال در اکثریت منابع بررسی‌شده، ۳- ارتباط معنایی، ۴- ارتباط موسیقایی	إِنَّ هَذِهِ تَذَكُّرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذَ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا* وَمَا تَشَاءُونَ إِلَّا أَنْ يَشَاءَ اللَّهُ إِنَّ اللَّهَ كَانَ عَلِيمًا حَكِيمًا* يَدْخُلُ مَنْ يَشَاءُ فِي رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِينَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِيمًا	۲۹- ۳۱

البته باید توجه داشت که شناخت فقرات نزول در سوره‌هایی با نزول تدریجی تنها از راه بررسی نحوی، همیشه به نتیجه قطعی نمی‌انجامد؛ زیرا ممکن است آیه‌ها از نظر نحوی اتصال نداشته باشد، اما از نظر معنایی، اسلوبی یا ... از اتصال برخوردار باشد. در ادامه این موارد نیز بررسی خواهد شد.

۲-۱-۲. طول

معیار طول، مبتنی بر این نظر است که با گذر زمان، طول آیه‌ها و سوره‌ها افزایش می‌یابد. چنان‌که کوتاهی آیه و سوره و ایجاز آن، از ویژگی‌های قسم مکی بیان شده و طولانی بودن سوره و آیه و اطناش را نیز از ویژگی‌های قسم مدنی دانسته‌اند. (زرقانی، ۱۴۱۵: ۱۶۷/۱؛ صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۱۸۳؛ حکیم، ۱۴۱۷: ۷۷) در طول آیات، تعداد کلمه‌های آن آیه شمارش می‌شود. از آنجایی که شناخت طول آیات از لوازم شناخت طول سوره است، ابتدا بدان پرداخته می‌شود.

طول آیات سوره انسان باید در دو سطح بررسی شود: ۱- طول آیات نسبت به یکدیگر در این سوره، ۲- طول آیات سوره انسان نسبت به طول آیات دیگر سوره‌ها. همان طور که در جدول زیر نمایان است، طول آیات از تعادل و پراکندگی برخوردار است. بدین معنا که سیر صعودی یا نزولی یا تغییر چشمگیر در آیه‌هایی خاص مشاهده نمی‌شود. تنها آیه ۲۱ (۱۳ کلمه) نسبت به آیه‌های دیگر، کمی تفاوت دارد که اتصالش به آیه‌های قبل خود در جدول ۱ بیان شد. بنابراین نمی‌تواند به دلیل طول متفاوتش، نزولی مستقل داشته باشد.

جدول ۲: طول آیات سوره انسان

آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول	آیه	طول
۱	۱۰	۵	۸	۹	۹	۱۳	۹	۱۷	۶	۲۱	۱۳	۲۵	۵	۲۹	۹
۲	۱۰	۶	۷	۱۰	۷	۱۴	۶	۱۸	۴	۲۲	۸	۲۶	۷	۳۰	۹
۳	۷	۷	۷	۱۱	۸	۱۵	۸	۱۹	۹	۲۳	۶	۲۷	۸	۳۱	۱۰
۴	۶	۸	۷	۱۲	۵	۱۶	۵	۲۰	۷	۲۴	۸	۲۸	۹	مجموع	۲۳۷

کوتاهی نسبی طول آیات سوره انسان از جدول بالا نمایان است. باین وجود، برای مقایسه طول آیات این سوره با طول آیات دیگر سوره‌ها، آنها به ترتیب نزول بررسی اجمالی شدند. سوره‌هایی که در مکی و مدنی بودنشان اختلاف بود، حذف گشت. (ر.ک زرکشی، ۱۳۷۶: ۱۹۳/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶، ۴۱/۱-۴۷؛ زرقانی، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۱؛ معرفت، ۱۳۸۶: ۱۳۶/۱-۱۶۲) در این مقایسه، طول آیات سوره انسان حدّ وسط فرض شده است^۱ و این نتیجه‌ها به‌دست آمد: در سوره‌های مدنی، غالب طول آیات بیشتر از طول آیات سوره انسان است. در سوره‌های مکی، آیه‌هایی کوتاه‌تر (کمتر از ۴ کلمه) یا بلندتر (بیشتر از ۱۳ کلمه) از طول آیات سوره انسان وجود دارد. بنابراین می‌توان گفت طول آیات سوره انسان با این دسته از سوره‌ها هماهنگی بیشتری دارد، اما نمی‌توان با این شیوه، جایگاه آن را در طیف این دسته از سوره‌ها مشخص کرد؛ زیرا سوره‌هایی با طول آیات کوتاه، هم در سوره‌هایی که ابتدای دوره مکی نازل شده است (مدثر)، یافت می‌شود، هم در سوره نازل‌شده در پایان این دوره (انشقاق)؛ باوجود اینکه در این میان، سوره‌هایی با طول آیات متوسط و بلند هم وجود دارد (هود).

باتوجه به نتیجه‌ای که از طول آیات سوره انسان و تعداد آیه‌های آن (۳۱) بیان شد، این سوره نه از سوره‌های خیلی کوتاه محسوب می‌شود، و نه از سوره‌های بلندی که شامل اکثریت سوره‌های مدنی است.

۲-۱-۳. موسیقی و آهنگ

موسیقی و آهنگ کلام از معیارهای مختلفی برخوردار است، اما در اینجا بیشتر فواصل آیات مدّ نظر است. علمای شیعه و اهل سنت برای فواصل قرآنی تعاریفی ارائه داده‌اند؛ از آن جمله:

فاصله آخرین واژه آیه است؛ مانند قافیه در شعر و قرینه در سجع. (زرکشی، ۱۳۷۶:

۵۳/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۶/۲)

فاصله، حروف تشکیل‌دهنده در مقاطع است که باعث حسن معنا می‌شود. (رمانی، ۱۹۷۶: ۹۷) این تعریف‌ها خالی از ایراد نیست. می‌توان در تعریفی دقیق‌تر گفت: فاصله دو جنبه دارد: جنبه صوتی و جنبه دلالتی. جنبه صوتی فواصل، حروف و کلمات پایانی آیه‌هاست که به آیه‌های یک سوره نظم و هماهنگی خاصی می‌بخشد. فواصل صوتی در بیشتر مواقع متماثل و متقارب است و در اندک مواردی نیز با آیات قبل و بعد از خود، از نظر حرف روی (حرف آخر کلمه فاصله) و وزن هماهنگ نیست، اما در نظم بخشیدن به سوره مشترک است. از جنبه دلالتی نیز فواصل، عبارت‌ها و جمله‌های پایانی و مستقل برخی از آیه‌هاست که دارای هدفی خاص بوده و با مفاد و محتوای آیه خود، ارتباط معنایی قوی و وثیقی دارد. (آخوندی، ۱۳۹۵: ۹۲)

بررسی فواصل سوره انسان از این جهت بر تاریخ‌گذاری آن مؤثر است که فاصله در دو دسته سوره‌های مکی و مدنی با یکدیگر تفاوت‌هایی دارد. (آخوندی، ربیعی، ۱۳۹۹: ۷۴) از این‌رو با بررسی فواصل، می‌توان گامی در جهت رسیدن به تاریخ نزول سوره برداشت.

در سوره انسان، تمامی فواصل از اسم تشکیل شده است، از نظر نحوی و معنایی به جمله خود وابسته است و اعراب پایانی آنها، تنوین نصب است؛ به جز آیه ۱۵: «يُطَافُ عَلَيْهِمْ بِآيَةٍ مِنْ فُضْيَةٍ وَأُكُوبٍ كَانَتْ قَوَارِيرًا». در بررسی فواصل باید توجه داشت که منظور زمانی است که بر آخر کلمه وقف و سکون داده شود. (ممتحن، حاجی‌زاده، ۱۳۸۹: ۱۸۷) بنابراین کلمات فواصل به دلیل تنوین نصب داشتن، هنگام وقف به الف مدی تبدیل می‌شود، اما در حرف روی بودن الف مدی ناشی از تنوین، اختلاف وجود دارد (تاج‌آبادی، کرد زعفرانلو، ۱۳۹۷: ۸؛ آخوندی، ربیعی، ۱۳۹۹: ۶۰-۶۳) از این‌رو در مقاله حاضر، به تحلیل هر دو نظر پرداخته می‌شود. لازم به ذکر است که برای فواصل قرآن، از جهات مختلف، تقسیم‌های مختلفی طرح شده است. (رمانی، ۱۹۷۶: ۹۸؛ زرکشی، ۱۳۷۶: ۷۲/۱ و ۷۵) در اینجا تنها به تقسیمی که حروف روی را با یکدیگر مقایسه می‌کند، پرداخته می‌شود.

جدول ۳: روی و ردف فواصل سوره انسان

آیه	روی	ردف	آیه	روی	ردف	آیه	روی	ردف	آیه	روی	ردف
۱	رأ	و	۹	رأ	و	۱۷	لأ	ی	۲۵	لأ	ی
۲	رأ	ی	۱۰	رأ	ی	۱۸	لأ	ی	۲۶	لأ	ی
۳	رأ	و	۱۱	رأ	و	۱۹	رأ	و	۲۷	لأ	ی
۴	رأ	ی	۱۲	رأ	ی	۲۰	رأ	ی	۲۸	لأ	ی
۵	رأ	و	۱۳	رأ	ی	۲۱	رأ	و	۲۹	لأ	ی
۶	رأ	ی	۱۴	لأ	ی	۲۲	رأ	و	۳۰	مأ	ی
۷	رأ	ی	۱۵	ر(۱)	ی	۲۳	لأ	ی	۳۱	مأ	ی
۸	رأ	ی	۱۶	رأ	ی	۲۴	رأ	و			

در صورتی که الف مدی حاصل از وقف تنوین، روی محسوب شود، تمامی فواصل آیات این سوره، از روی واحد برخوردار است؛ یعنی نسبت به یکدیگر، متماثل هستند. به بیان سیوطی، واژه «قَوَارِیرَا» نیز که به دلیل غیرمنصرف بودن، تنوین نمی‌پذیرد، در این آیه صرف شده است. (سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۶۶/۲)

در صورتی که الف مدی حاصل از وقف بر تنوین، روی محسوب نشود، فواصل این سوره از سه حرف تشکیل شده است. حرف «ر» که ۲۰ مرتبه تکرار شده و بیشترین بسامد را دارد و تا آیه ۱۳ تنها حرف روی است. از آیه ۱۳ تا ۲۴ با حرف «ل» اختلاط دارد. حرف روی «ل» نیز با ۹ مرتبه تکرار، از آیه‌های ۲۵ تا ۲۹ تنها روی است. حرف «م» نیز تنها در دو آیه پایانی سوره آمده و کمترین بسامد را دارد. هر یک از این حرف‌ها، نسبت به حرف همانند خود، متماثل است. می‌توان گفت رابطه میان این سه روی نیز با در نظر گرفتن مخارج و صفات اصلی‌شان، متقارب است. بدین گونه که علاوه بر نزدیکی مخارج حرف‌های «ل» و «ر»،^۲ این سه حرف از جهت صفات اصلی که ضد دارند، کاملاً یکی هستند. اما در صفات اصلی که ضد ندارند، حرف «ر» و «ل» دارای صفت انحراف^۳ هستند. همچنین حرف «ر» صفت تکریر^۴ دارد. (مرصفی، بی‌تا: ۶۸-۸۹) نکته جالب اینکه در دو آیه «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تُطِعْ مِنْهُمْ آيْمًا أَوْ كُفُورًا» (۲۴) و «إِنَّ هَؤُلَاءِ يُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَيَذَرُونَ وَرَاءَهُمْ يَوْمًا ثَقِيلًا» (۲۷)، با اعمال فراهنجار تقدیم و تأخیر، هماهنگی فواصل به وجود آمده است.

علاوه بر روی آیه‌ها، تمام کلمه‌های فواصل در سوره انسان از ردف «یاء مدی» یا «واو مدی» برخوردار است که اثر زیاد آنها در موسیقی و آهنگ فواصل نمایان است. بنا

بر مطالب گفته شده، وجود ویژگی‌هایی مانند اسم و منصوب بودن فواصل، روی‌های متماثل یا متقارب، ردیف‌های یاء یا واو مدی و کوتاهی نسبی آیه‌ها، باعث شده تا فواصل این سوره، موسیقی و آهنگ زیبایی را بیافریند و به فواصل سوره‌های مکی شباهت داشته باشد.

از دیگر موردهایی که می‌توان در این بخش بدان پرداخت، قاعده‌افزایی توازن است که اثر بسیاری بر موسیقی سوره‌ها دارد. توازن به سه بخش آوایی (تکرار همخوان آغازین، تکرار واکه، تکرار همخوان پایانی و ...)، واژگانی (کامل و ناقص) و نحوی تقسیم می‌شود. (شریفی مقدم، بردبار، ۱۳۹۰: ۱۳۶-۱۴۷) در سوره انسان، توازن در هر سه سطح یافت شده که در ادامه نمونه‌هایی از آن بیان می‌شود.

الف) سطح آوایی

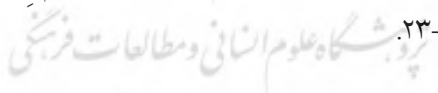
۱- تکرار همخوانی حروف: حرف «ن» در آیه ۲، ۸ مرتبه و در آیه ۹، ۷ مرتبه تکرار شده است.

۲- تکرار همخوان پایانی: این موضوع در فواصل بیان شد؛ نمونه: مَذْكُورًا، بَصِيرًا، كُفُورًا و سَعِيرًا.

۳- تکرار توالی واکه و همخوان پایانی: به این موضوع در فواصل اشاره شد؛ مانند: أُصِيلًا و طَوِيلًا.

ب) توازن واژگانی؛ نمونه: تکرار «إِنَّا» در آیه‌های ۲، ۳ و ۴.

ج) توازن نحوی؛ نمونه: ترکیب حرف مشبهة بالفعل + اسم + خبر (جمله فعلیه) در آیه‌های ۲-۵ و ۲۲-۲۳.

۲-۱-۴. نوع واژگان و ترکیب‌های لفظی

از دیگر مسائلی که در شاخص لفظی به آن پرداخته می‌شود، واژه‌ها و ترکیب‌های لفظی آیه‌ها و سوره‌هاست. این مسأله مبتنی بر این نظر است که واژه‌ها و ترکیب‌های لفظی بسته به دوره یا مخاطب و شرایط فرهنگی و اجتماعی مختلفی که بر قرآن گذشت، تغییر کرده است. بنابراین باید بررسی کرد که در آیه‌های یک سوره، چه لفظ‌ها و ترکیب‌هایی استفاده شده و آنها چه تشابه یا تفاوتی با آیه‌های دیگر دارد. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۰۷) با بررسی‌های انجام‌شده، «أسیرا» به‌عنوان واژه‌ای خاص در این سوره یافت شد؛ زیرا مشتقات این واژه به‌صورت فعل و اسم جمع در چهار آیه از سوره‌های مدنی انفال:

۶۷ و ۷۰، بقره: ۸۵ و احزاب: ۲۶ آمده است، اما به صورت اسم مفرد، تنها در آیه ۸ سوره انسان وجود دارد. با توجه به ارتباط بیشتر این موضوع به شاخص محتوایی، در آنجا بررسی می‌گردد.

واژه‌ها و عبارت‌هایی که در کتاب‌های علوم قرآنی شاخص سوره‌های مکی یا مدنی معرفی شده، عبارت است از: ۱- استفاده از عبارت «يَا أَيُّهَا النَّاسُ» در سوره، در صورتی که عبارت «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا» نیامده باشد، نشان بر مکی بودن است. ۲- اگر لفظ «كَلَّا» به کار رفته باشد، نشان مکی بودن سوره است. ۳- اگر اول سوره حروف تهجی باشد، مکی است؛ غیر از سوره‌های زهراوین - در مدنی بودن آنها اتفاق است - و رعد - در مدنی بودنش اختلاف است - (سیوطی، ۱۴۱۶: ۵۶/۱؛ زرقانی، ۱۴۱۵: ۱۶۲/۱؛ صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۱۸۲؛ معرفت، ۱۳۸۶: ۱۳۳/۱) با بررسی‌های انجام‌شده، هیچ‌یک از این موارد در سوره انسان وجود ندارد.

۲-۲. شاخص‌های محتوایی

منظور از شاخص محتوایی، مسائلی مانند تمامیت یا نقصان مضمون، تصریح‌ها یا اشاره‌های قوی به رخداد‌های زمانمند و نوع موضوع آیه‌هاست. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۰۸)

۲-۲-۱. تمامیت یا نقصان مضمون

در این بخش به بررسی این مسأله پرداخته می‌شود که آیا آیه‌هایی که از نظر نحوی با یکدیگر متصل و از آیه‌های دیگر منفصل بود، از نظر مفهوم و مضمون نیز دارای تمامیت است؟ در پاسخ به این پرسش، با توجه به رویکردی که محقق اتخاذ می‌کند، نظرهای مختلفی حاصل می‌شود. برای نمونه، آقای خامه‌گر سوره را به سه بخش آیه‌های ۱-۳ (هدایت فطری انسان به سوی دین)، آیه‌های ۴-۲۲ (پاداش پیروی از دین خدا) و آیه‌های ۲۳-۳۱ (ضرورت پیروی از دین خدا)، تقسیم کرده که ذیل هر یک نیز دسته‌بندی‌هایی وجود دارد. (خامه‌گر، ۱۳۹۵: ۹۱) در پژوهش حاضر، اگر تمامیت و نقصان مضمون در سطحی خُرد، یعنی صرف کامل و قابل فهم بودن معنای آیه‌ها، بدون نیاز به مکمل در نظر گرفته شود، تمام مواردی که بر اساس اتصال و انفصال نحوی از یکدیگر جدا شد، از تمامیت مضمون برخوردار است؛ به جز آیه ۲۹: «إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا». مشارالیه در این آیه محذوف است و درباره چیستی آن گفته‌اند:

به آیه‌های قبل یا کل سوره اشاره دارد. (آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۸۴/۱۵) باتوجه به اینکه «هذه» اسم اشاره نزدیک و مؤنث است، باید به چیزی در نزدیک خود برگردد. بنابراین در حداقلی‌ترین حالت، به آیه پیش از خود اشاره می‌کند. این گونه میان آیه‌های ۲۴ تا ۳۱ اتصال برقرار می‌شود.

به نظر نگارندگان، برای تعیین محدوده واحدهای نزول، تمامیت و نقصان باید در سطحی فراتر بررسی شود؛ به‌نحوی که موضوع از جای صحیحی شروع و به سرانجام قابل قبولی برسد. در این صورت می‌توان آیات سوره انسان را به دو بخش ۱-۲۲ و ۲۳-۳۱ تقسیم کرد. البته باید توجه داشت که تمامیت مضمون، به‌معنای عدم ارتباط میان بخش‌های سوره نیست. چنان‌که در سوره انسان، میان این دو بخش ارتباط وجود دارد: ۱- در ابتدای سوره با بیان «مذکور نبودن انسان»، به ضعف او اشاره می‌کند و با بیان خالقیت خداوند، به قدرت الهی (آیات ۱-۲). در بخش انتهایی سوره نیز مجدد قدرت خداوند بر انسان و امتداد آن را تثبیت می‌کند (آیه ۲۸). ۲- در آیه ۳، واکنش انسان در برابر هدایت الهی را به دو بخش تقسیم می‌کند که گروهی از آنها «کُفُوراً» هستند. در آیه ۲۴ نیز خداوند پیامبر ﷺ را از اطاعت «کُفُوراً» نهی می‌کند. ۳- به باور سید قطب، این سوره با بیان نشأت انسان و تقدیر خداوند در این نشأت بر اساس آزمایش آغاز می‌شود و با بیان عاقبت ابتلاء پایان می‌یابد. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۳۷۷۸/۶)

۲-۲-۲. تصریح‌ها یا اشاره‌های قوی به رخدادهای زمانمند

منظور از تصریح به رخداد زمانمند، بیان نام آن در آیه است؛ مانند جنگ بدر یا شکست روم که در سوره آل عمران و سوره روم نام برده شده است. منظور از اشاره قوی به رخداد زمانمند نیز ذکر وصف‌هایی از آن در آیه است که تنها بر همان رخداد انطباق یابد؛ مانند جنگ تبوک که اوصاف اختصاصی آن در آیه‌هایی از سوره توبه آمده است. (نکونام، ۱۳۸۰: ۱۰۹) در سوره انسان، تصریحی به واقعه‌ای زمانمند وجود ندارد. درباره اشاره قوی به رخدادی زمانمند، گفته‌اند که ترتیب مسکین، یتیم و اسیر در آیه ۸: «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّ مَسْكِينًا وَيَتِيمًا وَأَسِيرًا»، نشان از سبب نزولی خاص است که آن را منحصر به اهل بیت پیامبر ﷺ می‌کند. (انواری، ۱۳۹۹: ۷۴) به‌طور کلی، نظرهای یافت‌شده در تفاسیر درباره دسته آیه‌هایی که آیه ۸ میانشان است، بدین قرار است: ۱- سبب نزول آیه‌ها را اهل بیت ﷺ می‌دانند. (طوسی، بی‌تا: ۲۱۱/۱۰؛ ابوالفتح رازی، ۱۴۰۸: ۸۲/۲۰) مکارم شیرازی،

۱۳۷۱: ۳۴۴/۲۵) ۲- منظور همه ابرار، بدون اشاره به اهل بیت علیهم‌السلام هستند؛ چه آنکه از روایات سبب نزول و اهل بیت علیهم‌السلام سخنی نگفته باشند (سیدقطب، ۱۴۲۵: ۳۷۷/۶-۳۷۸۷)، یا روایات سبب نزول اهل بیت علیهم‌السلام را موضوع بدانند. (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۳۵۹/۲۹) علامه طباطبایی نیز سیاق آیه مورد بحث را اقتصاص می‌داند؛ بدین معنا که حاکی از روایت رخدادی است، اما دلیلی برای این نظر بیان نمی‌کند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۷/۲۰) از نظر نگارندگان، این مسأله نمی‌تواند بر اشاره قوی دلالت کند؛ زیرا فعل مضارع «يُطْعَمُونَ» نشان استمرار است. آیا هر بار که ابرار اتفاق می‌کردند، به همین ترتیب به این سه گروه اتفاق می‌کردند؟ با چشم‌پوشی از این مسأله، اشاره قوی داشتن این آیه به واقعه‌ای زمانمند تاریخی در این مرحله از پژوهش، قابل پذیرش یا ردّ نیست؛ زیرا این استدلال به روایاتی متکی است که باید صحت و سقم آن بررسی شود. بنابراین در حال حاضر باید گفت در این سوره نمی‌توان اشاره قوی به واقعه‌ای زمانمند را اثبات کرد.

۲-۲-۳. موضوع آیه‌ها

در این بخش به این مسأله پرداخته می‌شود که آیا در سوره انسان، موضوعی وجود دارد که به دوره و مخاطب شرایط فرهنگی و اجتماعی خاصی ارتباط یابد؟ با بررسی‌های انجام‌شده، علاوه بر ویژگی‌های موضوعی که برای دو قسم مکی و مدنی در کتب علوم قرآن بیان شده، وجود واژه «أسیراً» در آیه ۸ نیز نقش مهمی دارد که در ابتدا به آن پرداخته می‌شود. واژه «أسیراً» در آیه «وَيُطْعَمُونَ الطَّعَامَ عَلَى حُبِّ مِشْكِينًا وَوَيْتِمًا وَأسِيرًا»، احتمال مدنی بودن کل سوره یا این بخش از آیه‌ها را به وجود آورده است. برخی مراد از واژه «أسیراً» را کسی که از اهل دارالحرب گرفته شده باشد، می‌دانند (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۱۷/۱۰؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۶/۲۰؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۶۸/۲۳) به‌همین دلیل علامه طباطبایی این واژه را بهترین شاهد برای مدنی بودن این دسته از آیه‌ها دانسته است؛ زیرا اسیرگرفتن از اهل دارالحرب، پس از هجرت پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و غلبه مسلمانان بر کفار و مشرکان اتفاق افتاده است، نه پیش از آن. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۷/۲۰ و ۱۳۵)

در تفاسیر، برای واژه «أسیراً» از معانی دیگری نیز نام برده‌اند که عبارت‌اند از: ۱- محبوس (طوسی، بی‌تا: ۲۱۰/۱۰؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۷۵/۲۰؛ زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۶۸/۴)، ۲- بردگانی که اسیر مالک خود هستند (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۷۵/۲۰؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۵۳/۲۵)، ۳- زنان (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۱۷/۱۰؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸:

۷۵/۲۰؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۷۴۸/۳۰، ۴- اسیری از اهل قبله (زمخشری، ۱۴۰۷: ۶۶۸/۴؛ آلوسی، ۱۴۱۵: ۱۷۲/۱۵)، ۵- غریم و ۶- ممکن است شامل دسته‌ای از این معانی شود. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۷۴۸/۳۰) علامه طباطبایی این معانی را ادعایی بدون دلیل می‌داند. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۶/۲۰)

بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد مفسرانی که به‌طور خاص، اسیر مأخوذ از دارالحرب را مراد آیه دانستند، دلیل متقنی برای آن بیان نکردند (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۲۶/۲؛ مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۳۵۳/۲۵؛ فضل‌الله، ۱۴۱۹: ۲۶۸/۲۳) از سوی دیگر، در چهار آیه دیگر از مشتقات این واژه وجود دارد: بقره: ۸۵، انفال: ۶۷ و ۷۰، و احزاب: ۲۶. برخی از نکاتی که در این آیه‌ها اهمیت دارد، عبارت است از: ۱- همه موارد در سوره‌های مدنی قرار دارد. ۲- سیاق همه موارد حاکی از تهاجم است. ۳- آیه‌های ۶۷ انفال ۸۵ بقره نشان می‌دهد که مسأله اسیرگرفتن به مسلمانان اختصاص ندارد و در گذشتگان نیز وجود داشت. ۴- سیاق آیه‌های ۶۷ و ۷۰ انفال و ۲۶ احزاب در جریان نبردهای پیامبر اکرم ﷺ است. بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که منظور از اسیر، فردی است که در پی جنگ و تهاجمی اسیر شده باشد و اطلاق مصداق‌هایی مانند «زنان اسیر در دست شوهران» دور از ذهن است. بنابراین باقی مواردی که ناظر بر این نکته است، مانند اسیر گرفته‌شده از دارالحرب توسط مسلمانان و فرد مسلمان اسیرشده در دست مشرکان، در این مرحله قابل پذیرش است و دلیل اطمینان‌آوری بر ارجحیت هیچ یک یافت نشد.

از دیگر مسائلی که باید در این بخش بررسی شود، معیارهای محتوایی است که قرآن‌پژوهان برای تمیز سوره‌های مکی و مدنی بیان کرده‌اند. بررسی معیارهای محتوایی تشخیص سوره‌های مکی و مدنی در این بخش مبتنی بر این است که اسلوب و روش گفتار قرآنی، بستگی و پیوستگی با حال شنوندگان دارد و حکمت بالغه‌ای رعایت شده که تربیت آن قوم را در درجه اول اهمیت می‌داند. (رامیار، ۱۳۸۴: ۶۰۹) بنابراین نیاز است در ابتدا معیارهای محتوایی سوره‌های مکی و مدنی شناخته شود، سپس مطابق با آنها سوره انسان بررسی گردد. با مراجعه به برخی منابع، نتیجه‌هایی حاصل گشت که در جدول زیر بیان می‌شود. (زرقانی، ۱۴۱۵: ۱۶۳/۱ و ۱۶۶-۱۶۸؛ صبحی صالح، ۱۳۷۲: ۱۸۲-۱۸۴؛ حکیم، ۱۴۱۷: ۷۷-۷۸ و ۹۱-۹۳؛ حجتی، ۱۳۹۱: ۸۰-۸۱)

جدول ۴: ویژگی‌های موضوعی سوره‌های مکی و مدنی

ردیف	مکی	ردیف	مدنی
۱	ذکر قصص انبیا ﷺ، ابلیس و امت‌های گذشته	۱	تفصیل براهین و دلایل بر حقایق دینی
۲	دعوت به اصول ایمان به خدا، آخرت و ...	۲	تفصیل احکام، حدود، فرایض، حقوق و قوانین
۳	دعوت به تمسک به اخلاق خوب و استقامت بر خیر	۳	اذن جهاد یا بیان احکامش
۴	تبیین شرک، تشنیه، مجادله با مشرکان و شبهاشان	۴	مجادله با اهل کتاب
۵	تصویر بهشت و جهنم	۵	صحبت از نفاق و منافقان

با بررسی محتوای سوره انسان و مقایسه آن با محتوای سوره‌های مکی و مدنی، نتیجه‌های زیر حاصل گشت:

از میان موضوع‌هایی که برای سوره‌های مکی بیان شد، سوره انسان دارای تصاویر بهشت و جهنم و دعوت به استقامت در خیر است و به‌علاوه، به آخرت نیز اشاره‌هایی دارد. از میان موضوع‌هایی که برای سوره‌های مدنی نیز بیان شد، وجود دو مورد ۳ و ۵ محل سؤال است.

در این سوره، خداوند پس از تقسیم افراد به دو گروه در برابر هدایت، به جزایی که برای کافران در آخرت مهیا کرده، می‌پردازد. البته در آیه نامی از آخرت و جهنم نمی‌آید، اما با توجه به واژه‌های «سُكَّاسِلَ» و «أَعْلَالًا» و «سَعِيرًا»، می‌توان دریافت که عذاب اخروی کافران منظور است. در ادامه توجه را به گروه دیگری که ابرار هستند، معطوف می‌کند و تا ۱۸ آیه، به بیان پاداش اخروی ابرار می‌پردازد. چنان‌که به اعتقاد سید قطب، در این سوره، نعمت‌های حسی، مفصل و طولانی تصویر شده است و اینکه میان آغاز و پایان سوره، طولانی‌ترین تصویر قرآنی برای مشاهده نعمت‌ها آمده است، خود بر مکی بودن آن اشاره دارد. از آنجایی که هنگام نزول سوره، قوم به زمان جاهلیت نزدیک بودند، تعلقشان به متاع حسی شدید بود و ذکر این الوان، اعجابشان را برمی‌انگیخت و میل و رغبتشان را تحریک می‌کرد. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۳۷۷۷/۶)

همچنین در خلال این ۱۸ آیه، به برخی از ویژگی‌های ابرار نیز می‌پردازد؛ ابرار کسانی هستند که به نذر خود وفا می‌کنند. درباره معنای نذر، نظرات مختلفی وجود دارد (طبرسی، ۱۳۷۲: ۱۰/۶۱۶؛ فخر رازی، ۱۴۲۰: ۳۰/۷۴۵؛ طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۰/۱۲۶) باین وجود، باز هم آیه شامل ویژگی موضوعی تفصیل احکام و حقوق نمی‌شود؛ زیرا در آن تفصیل و جزئیاتی بیان نشده است. به‌علاوه، نذر به معنای عرفی آن، مختص اسلام نیست که بتوان تشریع آن را در دوران مدینه دانست. چون در آیه ۳۵ سوره آل عمران، به نذر مادر حضرت مریم علیها السلام و در آیه ۲۶ سوره مریم، به نذر حضرت مریم علیها السلام تصریح شده است. ویژگی دیگر ابرار، ترس از آخرت است. این ترس یک‌بار از زبان خداوند در وصف ابرار بیان شده است: «... وَيَخَافُونَ يَوْمًا كَانَتْ لَهُمْ نُصُوبٌ» (آیه ۷)، و بار دیگر پس از بیان ویژگی اطعام‌کننده بودنشان، از زبان خود ابرار آمده است: «إِنَّا نَخَافُ مِنْ رَبَّنَا يَوْمًا عَبَّوسًا قَمَطِرًا» (آیه ۱۰). سپس خداوند آنها را از شرّ آن روز در امان نگاه داشته و طراوت و سرور به آنها ارزانی می‌کند (آیه ۱۱) و در برابر صبرشان، به آنها بهشت و حریر پاداش می‌دهد؛ «وَجَزَاهُمْ بِمَا صَبَرُوا جَنَّةً وَحَرِيرًا» (آیه ۱۲). این آیه نوعی ترغیب به صبر در راه خداوند است.

آیه ۲۴ نیز مانند واژه «أَسِيرًا»، محل اختلاف و تأمل است. خداوند در این آیه، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را به صبر بر حکم‌ش امر کرده و از اطاعت دو گروه «أَثَمًا» و «كَفُورًا» نهی می‌فرماید؛ «فَاصْبِرْ لِحُكْمِ رَبِّكَ وَلَا تَطِعْ مِنْهُمْ أَثَمًا أَوْ كَفُورًا». اختلاف در آیه باتوجه به موضوع آن را می‌توان چنین تبیین کرد:

الف) از نظر برخی، امر به صبر و دو گروه «أَثَمًا» و «كَفُورًا» در آیه حاکی از مکی بودن کل سوره یا حداقل بخش پایانی این سوره است؛ تا جایی که از قول حسن، عکرمه و کلبی گفته شده همه سوره مدنی است، جز این آیه. (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۳۰/۳۷۰) گفته شده در این سوره، پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم به صبر بر حکم خداوند توجه داده شده است و عدم اطاعت از «أَثَمًا» و «كَفُورًا»، برای تثبیت رسول صلی الله علیه و آله و سلم بر حق و عدم میل به آنچه که آنها در پی آن هستند، آمده است؛ مانند سوره‌های قلم، مدثر و مزمل. (سید قطب، ۱۴۲۵: ۶/۳۷۷۷) علامه طباطبایی نیز با وجود اینکه سوره انسان را مدنی می‌داند، احتمال جدی می‌دهد که این دسته از آیه‌ها در مکه نازل شده باشد؛ یعنی اول سوره در مدینه و آخر آن در مکه. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۲۰/۱۳۵) این نظر را تنها مفسرهای یادشده مطرح نکرده‌اند،

بلکه برخی دیگر نیز به آن قائل هستند. (طبرسی، ۱۳۷۲: ۶۲۶/۱۰؛ ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸: ۹۲/۲۰؛ ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۴۰۴/۲۹)

ب) برخی درباره اینکه لزوماً امر به صبر و «آثماً» و «کفوراً» نشان‌دهنده مکی بودن این بخش از سوره نیست، می‌گویند: امر به صبر به سوره‌های مکی اختصاص ندارد. به شهادت اینکه چنین دستوری در آیه ۲۸ سوره کهف (وَاصْبِرْ نَفْسَکَ مَعَ الَّذِینَ یَدْعُونَ رَبَّهُمْ بِالْعَدَاةِ وَالْعَشِیِّ یُرِیدُونَ وَجْهَهُ وَلَا تَعْدُ عَینُکَ عَنْهُمْ تُرِیدُ زِینَةَ الْحَیَاةِ الدُّنْیَا وَلَا تُطِغْ مَنْ أَغْفَلْنَا قَلْبَهُ عَنْ دُکْرَانَا وَاتَّبِعْ هَوَاهُ وَکَانَ أَمْرُهُ فُرُطًا) که به حکم روایات مدنی است نیز وجود دارد. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳۶/۲۰؛ جوادی، ۱۳۹۲: ۹) به علاوه، رنج پیامبر ﷺ از منافقان و کسانی که در قلبشان مرض یا ضعف ایمان است، کمتر از اذیت مشرکان در مکه نبود. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳۶/۲۰) برخی نیز گفته‌اند که «آثماً» منافق است. (فخر رازی، ۱۴۲۰: ۷۵۹/۳۰)

مجموع چنین مواردی محتمل می‌سازد که در این آیه از منافقان که ویژگی موضوعی سوره‌های مدنی است، سخن گفته شده باشد، اما مفسران اندکی این نظر را مطرح کرده‌اند و دیگران سخنی از آن نگفته‌اند. به علاوه، سوره بر آن تصریح ندارد، پس چندان قابل اعتنا نیست. جالب است که خود علامه احتمال مکی بودن این بخش را هم جدی دانسته است. (طباطبایی، ۱۳۹۰: ۱۳۵/۲۰) همچنین، آیه ۲۸ سوره کهف به بقیه داستان این سوره متصل است و نمی‌توان آن را مدنی دانست. (باقری ده‌آبادی، ۱۳۸۲: ۲۵۳) فرق‌های بیان‌شده از دو قسم مکی و مدنی نیز از باب تغلیب است.

در پایان سوره نیز مجدد به پاداش و جزای افراد پرداخته و بر آن تأکید می‌شود: «یَدْخُلُ مَنْ یَشَاءُ فِی رَحْمَتِهِ وَالظَّالِمِینَ أَعَدَّ لَهُمْ عَذَابًا أَلِیمًا» (آیه ۳۱).

در اینجا، بررسی متن سوره انسان بر اساس دو شاخص لفظ و محتوا به پایان رسید. باید توجه کرد که موارد بیان‌شده در تعیین سوره‌های مکی و مدنی کلیت ندارد و تنها اگر در سوره‌ای جمع شوند که مفید علم و یقین گردد و در عین حال نص معارضی وجود نداشته باشد، قابل اعتماد است. (معرفت، ۱۳۹۲: ۵۱)

نتیجه گیری

مقاله حاضر برای تاریخ گذاری سوره انسان، به بررسی متن آن در دو شاخص لفظی و محتوایی پرداخته است. بررسی شاخص لفظی سوره به نتیجه های زیر انجامید:

اتصال و انفصال نحوی آیه ها بدین صورت تقسیم می شوند: ۱، ۲-۳، ۴، ۵-۲۲، ۲۳، ۲۴-۲۸ و ۲۹-۳۱. طول آیات این سوره کوتاه و به طور متعادل در کل سوره پراکنده شده است. سوره از نظر طول نیز از سوره های بلند محسوب نمی شود. فواصل سوره نیز از اسم هایی که از نظر نحوی و معنایی به جمله خود وابسته است، تشکیل می گردد. همه فواصل منصوب و از ردیف های یاء و واو مدی برخوردار است. در صورتی که الف حاصل از وقف تنوین نصب، روی محسوب شود، روی در تمام آیه ها نسبت به یکدیگر متماثل است. در غیر این صورت، روی از سه حرف «ر»، «ل» و «م» تشکیل می شود که با آیه های هم حرف خود، رابطه تماثل و نسبت به یکدیگر، رابطه تقارب دارد. با در نظر گرفتن اتصال و انفصال نحوی، این فواصل به گونه ای درهم تنیده است که نمی توان مرز تعیین کننده ای میان آنها فرض کرد. علاوه بر فواصل، وجود توازن در هر سه سطح آوایی، واژگانی و نحوی نیز موجب آهنگ و موسیقی در سوره شده است.

بررسی شاخص محتوایی سوره نیز نشان می دهد که سوره از نظر تمامیت و نقصان در مضمون، به دو بخش ۱-۲۲ و ۲۳-۳۱ تقسیم می شود، اما میان این دو بخش، ارتباط معنایی برقرار است. در این سوره، تصریح یا اشاره ای قوی به رخدادی زمانمند یافت نشد. از جهت موضوعی نیز در سوره انسان، بهشت و جهنم تصویر و به صبر امر و به ترس از آخرت اشاره شده است.

از بررسی دو شاخص لفظی و محتوایی سوره انسان نتیجه های زیر به دست آمد:

۱- در نظر گرفتن هم زمان اتصال و انفصال نحوی در بخش های ۱، ۲-۳، ۴، ۵-۲۲، ۲۳، ۲۴-۲۸ و ۲۹-۳۱، تمامیت و نقصان در مضمون در دو بخش ۱-۲۲ و ۲۳-۳۱ و به طور خاص، فواصل آیات و چینش درهم تنیده روی های «ر» و «ل»، نشان می دهد که این سوره به صورت دفعی و یکپارچه نازل شده است.

۲- در گستره ای وسیع، باتوجه به طول کوتاه آیه ها و سوره، آهنگ و موسیقی حاصل از ویژگی فواصل و توازن، به تصویر کشیدن بهشت و جهنم، امر به صبر و اشاره به ترس از آخرت، به عنوان موضوع های مطرح شده در آن، می توان گفت که بافت درون متنی سوره انسان، مکی است.

۳- واژه‌ها و ترکیب‌های خاص نقش‌آفرین، اشاره‌ای قوی و نکته‌ای که بتوان از آن تاریخ نزول دقیقی به‌دست آورد، در سوره یافت نشد.
در پایان لازم به یادآوری است که نتایج پژوهش حاضر، تنها معطوف به متن سوره انسان است و بدیهی است برای حصول تاریخ‌گذاری دقیق‌تر این سوره، باید روش‌های دیگر، از جمله روایت‌های سبب نزول، بررسی و تاریخ‌گذاری شود.

پی‌نوشت‌ها

- ۱- این کار برای این انجام شد که طول آیات کمتر، متوسط و بیشتر بررسی شود و تعیین گردد که طول آیات سوره انسان، به کدام دسته از مکی یا مدنی شباهت بیشتری دارد. همچنین معین شود که سیر افزایش طول آیات، در چه بازه زمانی به آیات متوسط می‌رسد.
- ۲- برخی مخرج این دو حرف را یکی دانسته‌اند. (ابن قاصح، ۱۹۵۴: ۴۰۶)
- ۳- در اصطلاح به‌معنای میل حرف پس از خروج از مخرجش تا اتصال به مخرجی دیگر است. (مرصفی، بی‌تا: ۸۷)
- ۴- در اصطلاح به‌معنای لرزش گوشه زبان هنگام ادای حرف است. (همان، ۸۸)
- ۵- مصوت بلند قبل از روی.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم.
۲. آخوندی، علی اصغر (۱۳۹۵)، «بررسی تطبیقی تعاریف فاصله قرآنی»، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، سال ۱۱، شماره ۴۴، ص ۸۱-۹۶.
۳. آخوندی، علی اصغر؛ ربیعی، محمدرضا (۱۳۹۹)، «بررسی ساختارشناسانه و تحلیل آماری فواصل قرآنی»، مطالعات قرآن و حدیث، سال ۱۳، شماره ۲، ص ۵۳-۸۰.
۴. آلوسی، محمودبن عبدالله (۱۴۱۵ق)، روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم و السبع المثانی، بیروت: دار الکتب العلمیه.
۵. ابن ضریس، محمدبن ایوب (۱۴۰۸ق)، فضائل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينه، دمشق: دارالفکر.
۶. ابن عاشور، محمدطاهر (۱۹۸۴)، التحریر و التنویر، تونس: الدار التونسیه للنشر.
۷. ابن قاصح، علی بن عثمان (۱۹۵۴)، سراج القارئ المبتدی و تذکار المقرئ المتتهی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
۸. اسکندری، محمدجواد (۱۳۸۵)، مستشرقان و تاریخ گذاری قرآن (پژوهشی در تاریخ گذاری قرآن از منظر خاورشناسان)، قم: پژوهش های تفسیر و علوم قرآن.
۹. انواری، جعفر (۱۳۹۹)، «شبهات سبب نزول آیه هشتم سوره انسان در بوته نقد»، شبهه پژوهی مطالعات قرآنی، سال اول، شماره ۲، ص ۶۵-۸۷.
۱۰. باقری ده آبادی، بتول (۱۳۸۲)، تاریخ گذاری (زمان شناسی) سوره های مدنی قرآن، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم.
۱۱. پرچم، اعظم؛ زمانی، فاطمه (۱۳۹۷)، «نقش سیاق در معنای تعلیلی و تأکیدی إنّ در آیات قرآن و تأثیر آن بر وقف و ابتدا (مطالعه موردی: سوره های انفال و توبه)»، مطالعات متون اسلامی، سال سوم، شماره ۲، ص ۳۵-۶۴.
۱۲. پهلوان، منصور؛ اقبال، ابراهیم؛ حیدری مزرعه آخوند؛ محمدعلی (۱۳۹۳)، «نقد و بررسی روش های تاریخ گذاری»، مطالعات قرآنی، سال پنجم، شماره ۱۸، ص ۲۷-۴۵.
۱۳. تاج آبادی، فرزانه؛ کرد زعفرانلو کامبوزیا، عالیہ (۱۳۹۷)، «تعیین الگوی آوایی فواصل قرآنی بر اساس مشخصه های تمایز دهنده واجی»، مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی، سال دوم، شماره ۱، ص ۱-۱۸.
۱۴. جوادی، محمد (۱۳۹۲)، «شان نزول سوره انسان در روایات فریقین»، مطالعات تقریبی مذاهب اسلامی، سال هشتم، شماره ۳۱، ص ۷-۱۶.
۱۵. حجتی، محمدباقر (۱۳۹۱)، پژوهشی در تاریخ قرآن کریم، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
۱۶. حکیم، محمدباقر (۱۴۱۷ق)، علوم القرآن، قم: مجمع الفکر الاسلامی.

۱۷. خامه گر، محمد (۱۳۹۵)، مجموعه کامل ساختار سوره های قرآن کریم، قم: آیه نور.
۱۸. درویش، محی الدین (۱۴۱۵ق)، اعراب القرآن و بیانه، حمص: الارشاد.
۱۹. الدعاس، احمد عبید (۱۴۲۵ق)، اعراب القرآن الکریم، دمشق: مکتبه الفارابی.
۲۰. رازی، ابوالفتح حسین بن علی (۱۴۰۸ق)، روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن، مشهد: آستان قدس رضوی.
۲۱. رامیار، محمود (۱۳۸۴)، تاریخ قرآن، تهران: امیر کبیر.
۲۲. رمانی، ابوالحسن (۱۹۷۶)، النکت فی اعجاز القرآن، مصر: دارالمعارف بمصر.
۲۳. زرقانی، محمد عبدالعظیم (۱۴۱۵ق)، مناهل العرفان فی علوم القرآن، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۴. زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۳۷۶ق)، البرهان فی علوم القرآن، بیروت: دار احیاء الکتب العربیه.
۲۵. زمخشری، محمد بن عمر (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الاقوال فی وجوه التأویل، بیروت: دار الکتب العربی.
۲۶. سیاوشی، کرم (۸۸-۱۳۸۷)، «کنکاشی در مکی یا مدنی بودن سوره انسان»، صحیفه مبین، شماره ۴۴، ص ۱۰۳-۱۴۳.
۲۷. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور، قم: کتابخانه عمومی حضرت آیت الله مرعشی نجفی.
۲۸. سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۱۶ق)، الاتقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالفکر.
۲۹. شاذلی، سید قطب (۱۴۲۵ق)، فی ظلال القرآن، بیروت: دارالشروق.
۳۰. شاه عبدالعظیمی، حسین (۱۳۶۳)، تفسیر اثنی عشری، تهران: میقات.
۳۱. شریفی مقدم، آزاده؛ بردباری، آناهیتا (۱۳۹۰)، «گونه های توازن در متن قرآن کریم (نگاهی زبان شناختی و با تأکید بر جزء سی ام)»، پژوهش های اسلامی، سال پنجم، شماره ۷، ص ۱۴۹-۱۳۱.
۳۲. شیخعلی، بهجت عبدالواحد (۱۴۲۷ق)، اعراب القرآن الکریم، بیروت: دارالفکر.
۳۳. صافی، محمود (۱۴۱۸ق)، الجدول فی اعراب القرآن و صرفه و بیانه مع فوائد نحویه هامة، دمشق: دارالرشید.
۳۴. صبحی صالح (۱۳۷۲)، مباحث فی علوم القرآن، قم: منشورات الرضی.
۳۵. طباطبائی، سید محمدحسین (۱۳۹۰ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، بیروت: مؤسسه الاعلمی للمطبوعات.
۳۶. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲)، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: ناصر خسرو.
۳۷. طوسی، محمد بن حسن (بی تا)، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۸. علوان، عبدالله بن ناصح (۱۴۲۷ق)، اعراب القرآن الکریم، طنطا: دار الصحابة للتراث.

۳۹. فخر رازی، محمدبن عمر (۱۴۲۰ق)، التفسیر الکبیر (مفاتیح الغیب)، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۴۰. فضل‌الله، سید محمدحسین (۱۴۱۹ق)، من وحی القرآن، بیروت: دار الملاک.
۴۱. فیض کاشانی، محمد (۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، تهران: مکتبه الصدر.
۴۲. کاشانی، فتح‌الله (۱۳۰۰ق)، منهج الصادقین فی الزام المخالفین، تهران: کتابفروشی اسلامیة.
۴۳. کرباسی، محمدجعفر (۱۴۲۲ق)، اعراب القرآن، بیروت: دار و مکتبه الهلال.
۴۴. کوفی، فرات‌بن ابراهیم (۱۴۱۰ق)، تفسیر فرات الکوفی، تهران: وزارة الثقافة و الارشاد الاسلامی مؤسسه الطبع و النشر.
۴۵. مرصفی، یوسف عبدالفتاح (بی‌تا)، هداية القاری الی تجوید کلام الباری، مدینه: مکتبه طیبه.
۴۶. معرفت، محمدهادی (۱۳۸۶)، التمهید فی علوم القرآن، قم: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید.
۴۷. معرفت، محمدهادی (۱۳۹۲)، تاریخ قرآن، تهران: سمت.
۴۸. مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (۱۳۷۱)، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیة.
۴۹. ممتحن، مهدی؛ حاجی‌زاده، مهین (۱۳۸۹)، «موسیقی و نظم آوایی قرآن کریم»، مطالعات قرآنی، دوره اول، شماره ۴، ص ۱۹۰-۱۷۳.
۵۰. نحاس، ابوجعفر (۱۴۰۸ق)، الناسخ و المنسوخ، کویت: مکتبه الفلاح.
۵۱. نساج، مریم؛ اسماعیلی‌زاده، عباس (۱۳۹۰)، «بررسی ساختار سوره انسان و دسته‌بندی آیات آن»، کتاب قیم، سال اول، شماره ۳، ص ۵۵-۳۵.
۵۲. نکنونام، جعفر (۱۳۸۰)، درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن، تهران: هستی‌نما.
۵۳. نکنونام، جعفر (۱۳۸۵)، «جستاری در تاریخ‌گذاری قرآن»، پژوهشنامه قرآن و حدیث، شماره ۱، ص ۲۵-۵۲.